

Γιώργος Σεφέρης (1900 – 1971)

Στιγμή, σταλμένη από ένα χέρι
που είχα τόσο αγαπήσει
με πρόφταξες ίσια στη δύση
σα μαύρο περιστέρι.

Ο δρόμος άσπριζε μπροστά μου,
απαλός αχνός ύπνου
στο γέρμα ενός μουσικού δειπνου...
Στιγμή σπυρί της άμμου,

που κράτησες μονάχη σου όλη
την τραγική κλεψύδρα
βουβή, σα να είχε δει την Ύδρα
στο ουράνιο περιβόλι.

(Στροφή, ομώνυμο ποίημα)

Εισαγωγή

Το 1931 κυκλοφορούσε στην Αθήνα μια λιγοσέλιδη, ποιητική συλλογή: Γ. Σεφέρη, Στροφή. Το όνομα ήταν άγνωστο στα λογοτεχνικά περιοδικά της εποχής και παρουσιαζόταν για πρώτη φορά. Ο τίτλος της συλλογής είναι διαφορούμενος: μπορεί να είναι ένας όρος της στιχουργικής μονάχα, αλλά μπορεί και να σημαίνει μια πραγματική «στροφή», μια βαθύτερη αλλαγή. Τώρα το ξέρουμε πως ο τίτλος είχε ασφαλώς αυτό το δεύτερο νόημα. Με τη λιγοσέλιδη ποιητική συλλογή ερχόταν στη νέα ελληνική ποίηση μια αναπάντεχη αλλαγή, μια πραγματική "στροφή" - αυτό που μας έγινε από τότε γνώριμο και οικείο στις πολυποίκιλες παραλλαγές του.¹

Στις 29 Φεβρουαρίου 2000 συμπληρώθηκαν 100 χρόνια από τη γέννηση του πρώτου Νεοέλληνα Νομπελίστα, του ανθρώπου που αγάπησε και ταυτίστηκε με τον τόπο του και προσέφερε σε αυτόν τα μέγιστα, ως διπλωμάτης και ως ποιητής. Με την αφορμή αυτής της επετείου γράφτηκε το παρακάτω κείμενο το οποίο συνοπτικά παραθέτει ορισμένες πληροφορίες για την ζωή και το έργο του Γιώργου Σεφέρη, ένα έργο, το οποίο χαρακτηρίζει η λιτότητα της έκφρασης και η αμεσότητα.

Γίνεται επίσης και μία αναφορά στην σχέση του Σεφέρη με την μουσική, ένα σημείο ξεχωριστού ενδιαφέροντος ελλείψει σχετικής βιβλιογραφίας (μοναδική σχεδόν πηγή αποτελούν τα κείμενα του ίδιου του Σεφέρη τα οποία δημοσιεύτηκαν στις Μέρες Β' και συγκεντρωτικά παρουσιάζονται στο *Δελτίο Κριτικής Δισκογραφίας*, τεύχος 14-17, Ιούνιος 1975). Ανακαλύπτεται έτσι μια άλλη ιδιότητα της πολυδιάστατης προσωπικότητας του ποιητή: αυτή του μουσικού ακροατή.

Η ζωή του Γιώργου Σεφέρη

Ο Γιώργος Σεφέρης (πραγματικό όνομα Γιώργος Σεφεριάδης) γεννήθηκε στις 29 Φεβρουαρίου / 13 Μαρτίου του 1900 στην Σμύρνη της Μικράς Ασίας. Γιος του Στυλιανού και της Δέσπωσης Σεφεριάδη (το γένος Τενεκίδη). Ο Στυλιανός Σεφεριάδης υπήρξε διακεκριμένος ακαδημαϊκός και καθηγητής του Διεθνούς Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, συγγραφέας (με πλουσιότατο επιστημονικό έργο) και διπλωμάτης: "Ο πατέρας", γράφει η Ι. Τσάτσου, "ήταν άνθρωπος των μεγάλων ιδανικών. Τον πρώτο καιρό έζησε με το

πάθος του λυτρωμού του Έθνους, τη Μεγάλη Ιδέα. Μέσα στα χαρτιά του βρίσκω ακόμα έγγραφα από την ιστορία της Σάμου. Στο 1908 πήγε στο νησί και βοήθησε το Σοφούλη. Στο πόλεμο του '12, όπως μας έλεγε η μάνα είχε ξεσηκωθεί να πάει εθελοντής."² Υπήρξε επίσης ποιητής και μεταφραστής: " Όμως με τι ευτυχία απαγγέλλνε στίχους του Μιμνέρμου ή του Ανακρέοντα στις ωραίες κυρίες! Τους είχε μεταφράσει ο ίδιος, όπως και τον Οιδίποδα Τύρανο, την Ηλέκτρα, τα τραγούδια του Μπάϋρον για την Ελλάδα· αυτά είναι τα πιο γνωστά. Μα παράλληλα Σαφώς, Οράτιο και πολλούς γάλλους ποιητές. [...] Κάποτε ο Καβάφης ανέφερε θαυμαστικά ένα στίχο του:

*Κι έχουν τα γέλοια ξεψυχήσει
κι' έχουν γεράσει τα παιδιά.*

Απόρησαν οι φίλοι του. Πρώτη φορά άκουαν το όνομα του ποιητή Σεφεριάδη."³ Την αγάπη του για τη λογοτεχνία θα την μεταδώσει και στα τρία του παιδιά, Γιώργο, Άγγελο και Ιωάννα (μετέπειτα σύζυγο του Κωνσταντίνου Τσάτσου), τα οποία και θα ασχοληθούν με αυτήν: " Κι έπειτα βρήκαμε διέξοδο στη βιβλιοθήκη του πατέρα. Διαλέγαμε ένα βιβλίο και μπρούμυτα στο πάτωμα διαβάζαμε ώρες. Όλους τους γάλλους ρομαντικούς τους είχαμε μάθει απέξω."⁴

Το 1914, με την αρχή του Α' Παγκοσμίου Πολέμου η οικογένεια Σεφεριάδη μετακομίζει στην Αθήνα όπου ο Σεφέρης τελειώνει το Γυμνάσιο το 1917. Κατόπιν θα μεταβεί στο Παρίσι όπου και θα σπουδάσει Νομικά ως το 1924. Ήδη όμως από το 1918 θα εκδηλωθεί η αγάπη του για την ποίηση και θα αρχίσει να γράφει στίχους.

*Μέτρια, κι όλα μέτρια και μέτρια παντού.
Κ' οι αγάπες μου κ' οι πόθοι μου, κι' ότι η καρδιά μου ανειώνει
Κ' η φαντασία της ψυχής, και το είδωλο του νου
Και ο έρωτας της ομορφιάς και του παντοτεινού,
με σφίγγουν όλα μέτρια, το μέτριο με παγώνει.* ⁵

Στα χρόνια των σπουδών του, όντας στο εξωτερικό, έχει την ευκαιρία να έρθει σε άμεση επαφή με τα λογοτεχνικά ρεύματα της εποχής. Ο Roderick Beaton γράφει σχετικά: "Ως φοιτητής της Νομικής στο Παρίσι, μεταξύ 1918 και 1924, ο Σεφέρης μελέτησε και εμπέδωσε κάθε καινούργιο κίνημα της γαλλικής λογοτεχνίας των πρώτων δεκαετιών του αιώνα του. Τα πρώτα του ποιήματα, και ένα μεγάλο μέρος των κριτικών και θεωρητικών προϋποθέσεων τις οποίες επεξεργάστηκε σε όλη τη μετέπειτα ζωή του, φέρουν εμφανώς τα σημάδια της ανάγνωσης των έργων του Paul Valéry, του Jules Laforgue, του Paul Claudel, του André Gide, του Léon-Paul Fargue και του Jean Moréas (πραγματικό όνομα του Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου, με τον οποίο ο Σεφέρης ένωθε, για ευνόητους λόγους, μian ορισμένη συγγένεια)".⁶ Στο Παρίσι θα τον βρει και η Μικρασιατική Καταστροφή, η οποία θα τον επηρεάσει βαθύτατα και θα παραμείνει χαραγμένη στη μνήμη του:

*...Γιατί να μην ήταν βολετό να είχα ξεκληριστεί κι' εγώ, μαζί με τ' άλλα τα παιδιά που ξεκληριστήκανε πέρα στους κάμπους της ντροπής, από βλακειές ηλιθίων εγωϊστών... όλοι μας είμαστε με δάκρυα στα μάτια, μα είναι δυνατόν να ξαναπέσει η Σύμρνη στα χέρια του Τούρκου, το χωράει το κεφάλι ανθρώπου· τώρα που σου γράφω το μισοφέγγαρο ίσως στο κονάκι, και ο ήλιος βασιλεύει ήσυχος σαν και πάντα... Είμαι δυστυχισμένος αδερφή μου..."*⁷

Το 1926 ο Γιώργος Σεφέρης θα αρχίσει την διπλωματική του σταδιοδρομία, διοριζόμενος στο Υπουργείο Εξωτερικών ως ακόλουθος. Μέχρι το 1962 που συνταξιοδοτείται θα υπηρετήσει ως υποπρόξενος και πρόξενος στο Λονδίνο (1931-1934), στην Κορυτσά της Αλβανίας (1936-1938), ως σύμβουλος τύπου στο Υπουργείο Εξωτερικών. Μετά την κύρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου θα ακολουθήσει την ελληνική Κυβέρνηση στην Κρήτη, την Αίγυπτο, την Νότια Αφρική και την νότια Ιταλία, και μετά την απελευθέρωση στην Αθήνα όπου και μένει μέχρι το 1948. Κατόπιν διορίζεται σύμβουλος στις Ελληνικές Πρεσβείες στην Άγκυρα και το Λονδίνο, αργότερα πρέσβης στο Λίβανο, τη Συρία, την Ιορδανία και το Ιράκ, και τελικά στο Λονδίνο (1957-1962).⁸ Αφότου αποσύρεται, αφοσιώνεται ολοκληρωτικά στο λογοτεχνικό του έργο, μέχρι το θάνατό του, το 1971, ο οποίος εν μέσω δικτατορίας και κατόπιν της **Δήλωσης** του το 1969, είχε τον χαρακτήρα εκδήλωσης εναντίον του

καθεστώς των συνταγματαρχών.

Η ποίηση και το συνολικό πνευματικό έργο του Γιώργου Σεφέρη γνώρισε πολλές και διεθνείς διακρίσεις. Τιμήθηκε με το «Έπαθλο Παλαμά» (1946) και αναγορεύτηκε επίτιμος διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Cambridge (1960). Ακολούθησε το βραβείο Foyle στο Λονδίνο (1961) και το Νόμπελ Λογοτεχνίας το 1963. Επίσης αναγορεύτηκε επίτιμος διδάκτωρ στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (1964), στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης (1964) και στο Πανεπιστήμιο Princeton (1965). Εκλέχτηκε επίτιμο μέλος της Αμερικανικής Ακαδημίας Τεχνών και Επιστημών (1966) και μέλος του Institute of Advanced Studies του Princeton (1968).

Το έργο του Γιώργου Σεφέρη

Το πρώτο έργο του Γιώργου Σεφέρη είναι, όπως προαναφέρθηκε, η συλλογή *Στροφή* που δημοσιεύτηκε το 1931. Η συλλογή του αυτή δημιούργησε ποικίλες αντιδράσεις, καθώς έφερνε έναν αέρα ανανέωσης στην ελληνική ποίηση. Ακολούθησαν η *Στέρνα* (1932) και το *Μυθιστόρημα* (1935). Ένα χρόνο μετά γράφει την *Γυμνοπαιδιά*, και το 1938 απαντώντας στο δοκίμιο του Κωνσταντίνου Τσάτσου⁹ δημοσιεύει το *Διάλογος πάνω στην ποίηση*¹⁰ στο οποίο, μεταξύ άλλων γράφει: "Αφορμή των σκέψεων του συνομιλητή μου πάνω στα ποιητικά είναι η «πρωτοποριακή κίνηση στη νεότερη λογοτεχνία μας» όπως την ονομάζει. Οι κατηγορίες του εναντίον της κίνησης αυτής είναι ποικίλες. Δε θα τις εξετάσω σαν υπερασπιστής: Δε μ' ενδιαφέρουν ιδιαίτερα οι σχολές. Αλλά επειδή έτυχε να είμαι ένας «ήσων» ποιητής, που του έχουν αποδοθεί, σε διάφορες περιστάσεις, ένα σωρό αντιφατικές αναζητήσεις έξω από τις ασχολίες του, μ' ενδιαφέρει ακόμη ο τρόπος που το κοινό αντικρίζει τα έργα της ποίησης και που διδάσκεται να τα αντικρίζει. Έχω τη γνώμη πως ο πιο σπουδαίος τρόπος να βοηθήσουν οι θεωρητικοί την κατανόηση της τέχνης, είναι να προσπαθήσουν να μορφώσουν ένα κοινό που να μπορεί να έχει, κάπου-κάπου, στιγμές συναισθηματικής δεκτικότητας, χωρίς προκαταλήψεις, χωρίς τις διανοητικές εκείνες αντιδράσεις που παρατηρούμε τόσο συχνά, όχι στο λαό, αλλά στις υπερσυζητητικές και δημοσιογραφικά αναθρεμμένες ανώτερες τάξεις μας."

Το 1940 δημοσιεύονται το *Τετράδιο Γυμνασμάτων 1928-1937*, και το *Ημερολόγιο Καταστρώματος Α* 'τα οποία περιέχουν σημαντικά ποιήματα, όπως τα ποιήματα "του κ. Στράτη θαλασσινού", και ο *Βασιλιάς της Ασίνης* καθώς επίσης και μία συλλογή των ως τότε δημοσιευμένων έργων του με τίτλο *Ποιήματα Ι*. Το 1944 δημοσιεύεται το *Ημερολόγιο Καταστρώματος Β* ' το οποίο γράφτηκε στην Αίγυπτο και την Νότια Αφρική, όπου ο Σεφέρης ακολούθησε την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση. Όπως είπε και σε μια συνέντευξή του, όταν τιμήθηκε με το Νόμπελ (*Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, 281) ήθελε μόνο να μιλήσει απλά:

*Δε θέλω τίποτε άλλο παρά να μιλήσω απλά, να μου δοθεί
ετούτη η χάρη.*

*Γιατί και τό τραγούδι το φορτώσαμε με τόσες μουσικές
πού σιγά-σιγά βουλιάζει
και την τέχνη μας τη στολίσαμε τόσο πολύ πού φαγώθηκε
από τά μαλάματα το πρόσωπό της
κι είναι καιρός να πούμε τα λιγοστά μας λόγια γιατί η
ψυχή μας αύριο κάνει πανιά.¹¹*

Το *Ημερολόγιο Καταστρώματος Β* ' ακολουθούν η τριμερής *Κίχλη*, (1947) που από πολλούς θεωρείται ως ένα από τα σημαντικότερα έργα του Γιώργου Σεφέρη, και η συλλογή *...Κύπρον, ου μ' εθέσπισεν...* η οποία κυκλοφόρησε το 1955, εν μέσω του Κυπριακού Αγώνα, και αργότερα μετονομάστηκε σε *Ημερολόγιο Καταστρώματος Γ* '. Το 1950 δημοσιεύτηκε η συλλογή *Ποιήματα 1924-1946*, που είναι μια εμπλουτισμένη έκδοση της πρώτης συλλογής των έργων του (*Ποιήματα Ι*). Η τελευταία συλλογή που τύπωσε ο Γιώργος Σεφέρης όσο ζούσε και η οποία δημοσιεύτηκε 11 χρόνια μετά το *Ημερολόγιο Καταστρώματος Γ* ' είναι τα *Τρία Κρυφά Ποιήματα* (1966). Το κύκνειο άσμα του

ποιητή είναι το *Τετράδιο Γυμνασμάτων Β'*, το οποίο εκδόθηκε το 1976, με επιμέλεια του Γ.Π. Σαββίδη, ο οποίος έχει επιμεληθεί και τις περισσότερες εκδόσεις έργων του ποιητή.

Εκτός από το ποιητικό έργο, ο Σεφέρης έχει κάνει αξιολογότερες μεταφράσεις, όπως την *Έρημη Χώρα* (1936) και το *Φονικό στην Εκκλησιά* (1963) του Τ.Σ. Έλλιοτ, το *Άσμα Ασμάτων* (1965), την *Αποκάλυψη του Ιωάννη* (1966), τις *Αντιγραφές* (1965, περιέχει έργα Ευρωπαίων και Αμερικανών ποιητών όπως Ezra Pound, André Gide, Éluard, Jouve), και τις *Μεταγραφές* (1980, περιέχει κείμενα της αρχαίας γραμματείας).

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τα δοκίμια του Σεφέρη, στα οποία ανέπτυξε τις απόψεις του για τα σύγχρονά του προβλήματα της γλώσσας και λογοτεχνίας. Έγραψε για τον Κάλβο, τον Δάντη, τον Παλαμά, τον Σικελιανό, τον Μακρυγιάννη, τον Καβάφη, τον Έλλιοτ. Εκδόθηκαν με τον τίτλο *Δοκιμές* (1944, έκδοση σε δύο τόμους το 1974 από τον *Ίκαρο*, σε επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδη. Ο τρίτος τόμος επίσης από τον *Ίκαρο* εκδόθηκε το 1992 με επιμέλεια Δημ. Δασκαλόπουλου.)

Επίσης, υπάρχει το προσωπικό ημερολόγιο του ποιητή, με γενικό τίτλο *Μέρες* το οποίο άρχισε να εκδίδεται το 1975, τέσσερα χρόνια μετά τον θάνατό του (Α' -Ζ', 1925-1960. Το 2001 θα εκδοθεί από τις εκδόσεις *Ίκαρος*, ο τελευταίος τόμος του ημερολογίου, *Μέρες Η'*, ο οποίος καλύπτει την τελευταία δεκαετία της ζωής του, με επιμέλεια της Κατερίνας Κρίκου-Davis.) από το οποίο μπορεί κανείς να αντλήσει εξαιρετικά ενδιαφέροντα στοιχεία τόσο για τον ίδιο και το έργο του, όσο και για τις πολιτικές και διπλωματικές εξελίξεις στην Ελλάδα.

Μετά τον θάνατό του εκδόθηκαν ακόμη οι δύο πρώτοι τόμοι του *Πολιτικού Ημερολογίου* (εκδόσεις *Ίκαρος*, 1979 και 1985 αντίστοιχα) σε επιμέλεια Αλέξανδρου Ξύδη, και πρόκειται στο σύντομο μέλλον να εκδοθεί και ο τρίτος τόμος σε επιμέλεια Αλ. Ξύδη και Δημ. Δασκαλόπουλου.

Εκτός από τα παραπάνω ο Σεφέρης έγραψε και το *Χειρόγραφο Σεπτέμβρη '41*, και το μυθιστόρημα *Έξι Νύχτες στην Ακρόπολη* που μολονότι άρχισε να γράφεται το 1926-1928 εκδόθηκε το 1974. Σύντομα δε, πρόκειται να εκδοθεί και το ημιτελές μυθιστόρημα *Βαρνάβας Καλοστέφανος* σε επιμέλεια Ναταλίας Δεληγιαννάκη.

Το τελευταίο τμήμα των γραπτών του Σεφέρη αποτελούν οι αλληλογραφίες του, με πρώτη εκδοθείσα αυτήν με τον Γιώργο Θεοτοκά (1930-1966). Ακολουθούν (διαδοχικά) οι αλληλογραφίες με τον Αδ. Διαμαντή (Κύπριο ζωγράφο, 1953-1971), με τον Ανδρέα Καραντώνη (1931-1960), με τη σύζυγό του Μαρώ Σεφέρη (Α' τόμος, 1936-1940), με τον Ζήσιμο Λορεντζάτο (1948-1968) και με τον Edmund Keely (1951-1971). Αναμένονται ο δεύτερος τόμος της αλληλογραφίας με την Μαρώ Σεφέρη σε επιμέλεια Μαρίας Στασινοπούλου και αυτή με τον Γιώργο Κατσιμπαλή σε επιμέλεια Δημ. Δασκαλόπουλου. Στο Αρχείο Σεφέρη¹² υπάρχουν ακόμη ανέκδοτες αλληλογραφίες με πολλά πρόσωπα, όπως ο Οδυσσεάς Ελύτης, ο Μανώλης Ανδρόνικος, ο Δημήτρης Μητρόπουλος κ.α.

"Σήμερα", γράφει ο Δ. Δασκαλόπουλος, "με την εμφάνιση δημοσίευτων έργων του και με τη συνεχιζόμενη έκδοση του προσωπικού του ημερολογίου, μπορούμε να αποφανθούμε ότι το βασικό γνώρισμα της ποιητικής, δοκιμαϊκής και μεταφραστικής του εργασίας είναι η ενότητα. Στο πρόσωπό του η νεοελληνική γραμματεία αναγνωρίζει έναν από τους κλασικούς του αιώνα μας."¹³

Σεφέρης και Μουσική

Το κείμενο αυτό δεν επιχειρεί ευρεία ανάλυση και εξέταση της σχέσεως του Σεφέρη με τη μουσική και την αναγνωρισμένη παρουσία της στο ποιητικό του έργο. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε πολυσέλιδη μελέτη, η οποία δεν δύναται να παρουσιαστεί διά αυτού του μέσου. Επιχειρείται μία σύντομη παρουσίαση και σχολιασμός ορισμένων απόψεων και γραφών του Σεφέρη για τη μουσική.

Ήν ήμουν μουσικός θα' γραφα μια μουσική που θα λεγότανε Το ρολόι και η αργοναυτική εκστρατεία:

πέντε έξι πνευστά, το σιδερένιο τρίγωνο και τα κύμβαλα (δεν ξέρω τα σωστά τους ονόματα). Θα 'ταν η θάλασσα, τα κουπιά, και ο ήχος του ρολογιού θα 'ρχότανε a contrattempo να τα χαλάσει όλα. Στο τέλος, με μεγάλο κέφι και ευχαρίστηση θα κλειούσανε οι μαύρες Συμπληγάδες να τα κάνουν όλα κομματάκια κομματάκια σε χαρτοπόλεμο, και η θάλασσα πάλι σαν την πρώτη μέρα της δημιουργίας. Αλλά δεν είμαι μουσικός και η γλώσσα στην κατάσταση που είμαι ηχεί σαν φυματική καραμούζα.' (16 Νοεμβρίου 1931)¹⁴

Αυτές είναι οι πρώτες φράσεις που διαβάζει κανείς στο ημερολόγιο του Γιώργου Σεφέρη και οι οποίες έχουν ως θέμα τη μουσική. Οι περισσότερες από αυτές τις σημειώσεις γράφτηκαν την περίοδο 1931-1934, κατά τη διάρκεια της οποίας, ο Σεφέρης ήταν υποπρόξενος στο Λονδίνο και είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει πολλές συναυλίες, αλλά και να ακούσει πολλή μουσική, ιδιωτικά, στο «κόκκινο γραμμόφωνό του». Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες οι σημειώσεις αυτές, γιατί μας δίνουν την ευκαιρία να επιστήσουμε την προσοχή μας σε μια διαφορετική και σχετικά άγνωστη πλευρά των ενδιαφερόντων του. Την περίοδο εκείνη "κάτι άλλο σημαντικό είχε εισχωρήσει στη ζωή. Μια αληθινή γυναίκα, με μουσική καλλιέργεια, με ευαισθησία ερωτεύθηκε το Γιώργο."¹⁵ Η γυναίκα με την οποία αλληλογραφούσε ο Σεφέρης την περίοδο αυτή είναι η Λουκία Φωτοπούλου, μουσικολόγος και μουσικοκριτικός (έχει γράψει το βιβλίο *Μουσικές Σελίδες*, Εκδόσεις Ινπαλεκτρυών, 1939). Η γυναίκα αυτή, όπως φαίνεται από τα κείμενα και την αλληλογραφία του Σεφέρη πρέπει να έπαιξε σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση της «μουσικής» άποψής του. Πάντως ανεξάρτητα από τον ρόλο της Λουκίας Φωτοπούλου στα «μουσικά» γραπτά του Σεφέρη, είναι ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς τους στοχασμούς και τα σχόλια ενός ανθρώπου για μια τέχνη διαφορετική από αυτήν που υπηρετεί, πόσο μάλλον όταν υπάρχει μια αποδεδειγμένη συνάφεια ανάμεσα στις δύο αυτές τέχνες,¹⁶ συνάφεια την οποία και ο ίδιος παραδέχτηκε.¹⁷

Τ' απόγευμα άκουσα το δεύτερο μέρος της συμφωνίας του Φρανκ, εκείνο που αρχίζει με τις άρπες, κι άρχισα ένα ποίημα που λέγεται «Τυφλοί». Ένα κεφάλαιο από το ερχόμενο βιβλίο θα λέγεται «Ιντερμέδιο για χαμηλά φωνή». Έτσι επηρεάζομαι από τις μουσικές γιατί βαρέθηκα να επηρεάζομαι από τους λογοτέχνες. Αύριο θα πάω να αγοράσω το Φαύνο ή το Valse του Ραβέλ ή το Bolero. Φαντάζομαι τους μελλομένους κριτικούς που δε θα μπορούν να βρούν ποιους έκλεψα. Αν ήμουν ελεύθερος θα πηγαίνα στο Παρίσι να σπουδάσω μουσική. [29 Νοέμβρη 1931]

Ο Σεφέρης τα χρόνια αυτά, (1931-1934) όπως προαναφέρθηκε άκουσε πάρα πολλή και διαφορετική μουσική. Bach, Haydn, Beethoven, Brahms, Chopin, Strauss, Ravel, Debussy, Stravinsky και άλλους. Συναυλίες με διευθυντή ορχήστρας τον Furtwängler, τον Ravel και τον Schönberg.

Όπως και ο ίδιος παραδέχεται στη Λουκία Φωτοπούλου (*Δεν κάνω το σπουδαίο, σου το λέω να το ξέρεις, όταν σου μιλώ για μουσική, νιώθω πως είμαι αγράμματος σ' αυτό το κεφάλαιο.*)¹⁸ δεν έχει ειδικές μουσικές γνώσεις. Μέσα όμως από τις σημειώσεις του αποκαλύπτεται ένας ακροατής με ένστικτο, που αντιλαμβάνεται το μεγαλείο της μουσικής που ακούει και προσπαθεί να μορφωθεί όσο μπορεί.

*Ξαναπιάνω από την αρχή φράσεις, προσπαθώ να συνηθίσω τ' αυτή μου να ξεχωρίσει τα διάφορα όργανα, να παρακολουθεί τι γίνονται και πως αλλάζουν τα μοτίβα, και ποια ανταπόκριση έχουν τέλος πάντων μ'εκείνον το ζωντανό άνθρωπο που τα δημιούργησε και με τη μουσική.*¹⁹

Από το σύνολο των σημειώσεων του Σεφέρη για τη μουσική προκύπτει ότι είχε διαμορφώσει κάποιες απόψεις και προτιμήσεις. Διακρίνουμε μια αγάπη στους κλασικούς (Bach, Beethoven) και έναν έντονο θαυμασμό για τον Debussy και τον Stravinsky, όπως επίσης έναν δισταγμό απέναντι στον Wagner και μια αποστροφή για τον Strauss. (Dr. Strauss, όπως ειρωνικά τον αποκαλεί.)

Ιδιαίτερα, αξίζει κανείς να σταθεί στην άποψη του Σεφέρη για τη γαλλική μουσική της οποίας είναι, θα λέγαμε, κάτι παραπάνω από ένθερμος υποστηρικτής (Franck, Debussy, Ravel). Η πρώτη «μουσική» γραφή στο ημερολόγιο του αναφέρει έργα αυτών των συνθετών (βλέπε σελ. 8). Δεδομένης της γαλλικής του παιδείας και των αναγνωσμάτων του (Laforgue, Verlaine, Mallarme, Baudelaire, Valery) ο ενθουσιασμός του για τη γαλλική μουσική δεν μας εκπλήττει. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνάμε ότι βρισκόμαστε στη δεκαετία του '30, και οι συνθέτες αυτοί εθεωρούντο ακόμη "σύγχρονοι" (τρόπον

τινά) στους μουσικούς κύκλους, ίσως μάλιστα να μην είχαν γίνει ακόμη αποδεκτοί· ειδικά στους πιο συντηρητικούς. Είναι λοιπόν αξιοθαύμαστη η ευρύτητα του πνεύματος που διακρίνει τον ποιητή και η ικανότητά του να δέχεται το καινούργιο, να αξιολογεί, να αφομοιώνει και να εκφράζει την άποψή του για νέα και πρωτοποριακά ακούσματα (σε σχέση πάντα με την εποχή), όπως το *Prélude à l'après-midi d'un faune*²⁰ (1895), τα *Préludes, Livre I* (1910) για πιάνο και την *Sonate* (1917) για βιολί και πιάνο του Debussy καθώς και την δεύτερη συμφωνία του Franck, και έργα του Ravel. Το μύω να πώ, ότι δεν υπήρχαν πολλοί Έλληνες (μουσικοί ή μη) οι οποίοι, εκείνα τα χρόνια, θα μπορούσαν να αφομοιώσουν τέτοια μουσική. Είναι λοιπόν άξια παραπάνω από θαυμασμού η προσπάθεια του Σεφέρη για μουσική μόρφωση και καλλιέργεια.

Ειδικά για τον Debussy, ο Σεφέρης έτρεφε τεράστια εκτίμηση, όπως άλλωστε μαρτυρούν οι γραφές του:

Πήρα σήμερα ολόκληρο το πρώτο βιβλίο των Préludes του Claude-Achille (Cortot) και τη Σονάτα του ίδιου για βιολί και πιάνο (Cortot -Thibaud). Τ' άκουσα αυτά τα κομμάτια δυό τρεις φορές και τώρα είμαι ζαλισμένος, ανυπόστατος και δυστυχής. Τι θέξ ν' αξίζουν οι προσπάθειές μας άμα ξέρουμε πώς υπήρξαν τέτοιοι άνθρωποι; [...] Τα ξέρεις όλα αυτά τα Préludes, είναι μαζί δέκατο, η Cathédrale engloutie. Είναι ένα που λέγεται Voiles. [...] Εμένα μου θυμίζει εκείνο του Μαλλαρμέ: La chair est triste, hélas! Κι έπειτα τι σημασία έχει τι μου θυμίζει αν με κάνει να νιώθω τι μου λείπει, μολονότι δεν μπορώ να το πω. Είναι ένα άλλο Des pas sur la neige, που φεύγει άπειρα και όμως μένει πάντα πολύ κοντά για να σου θυμίζει θά' λες μόνο και μόνο ότι φεύγει. [...] Τι έφερε στη μουσική αυτός ο άνθρωπος, τι παράθυρα άνοιξε [...] Κάτι ήξερε ο Claude-Achille που έγραφε «musicien Français» και όχι «compositeur»· και είναι μουσικός. [31 Μαΐου 1932]²¹

Από το ημερολόγιο του ποιητή διαπιστώνουμε επίσης ότι η μουσική του Debussy τον επηρέασε και στο έργο του, ο ίδιος την συνδέει με την *Στέρνα*. (*Αν επιτύχει και μ' αρέσει, και αν ο Claude-Achille ζούσε και ήταν φίλος μου, θα του τη χάριζα*).²²

Σε γενικότερες γραμμές διαπιστώνει κανείς ότι είναι αρκετά τα κοινά στοιχεία, τα οποία συνδέουν τον Σεφέρη με τον Debussy και αυτά είναι ο μεγάλος χρόνος προετοιμασίας, η επιδίωξη της αρτιότητας, η λιτότητα της έκφρασης και η υποβλητικότητα,²³ που θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι χαρακτηρίζουν το έργο τους. Ο Σεφέρης δημοσιεύει την πρώτη του συλλογή το 1931, παρόλο που ασχολείται με τη λογοτεχνία από τα εφηβικά του χρόνια. "Η σιωπή του κατά τη δεκαετία του 1920", γράφει ο Δημήτρης Δασκαλόπουλος, "συνιστά μια περίοδο παρατεταμένης προετοιμασίας κατά την οποία προσπαθεί να αρθρώσει τη δική του ποιητική φωνή, επιδιώκοντας μορφική και εκφραστική αρτιότητα."²⁴ Ο Debussy επίσης σχεδίαζε την όπερά του *Pelléas et Mélisande* σχεδόν δέκα χρόνια, προτού την παρουσιάσει ολοκληρωμένη και δεν ήταν γενικά άνθρωπος που εξελισσόταν γρήγορα. Δούλευε για αρκετό καιρό τις συνθέσεις του, πριν τις δημοσιεύσει όπως και ο Σεφέρης τα ποιήματά του. Επίσης, ήταν το ίδιο εξοικειωμένος με τους γάλλους «συμβολιστές» ποιητές (Baudelaire, Verlaine, Mallarmé). Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο καθένας από τους δύο ξεχωριστά (και σε διαφορετική, αλλά αρκετά κοντινή, χρονικά, περίοδο) ενέπνευσαν την ανανέωση στις τέχνες τους.

Εκτός από τον Debussy αναφέρεται, στα γραπτά του Σεφέρη, ο Franck (στον οποίο μαθήτευσε για λίγο ο Debussy) και η δεύτερη συμφωνία του. Κάτι άλλο γίνεται λοιπόν εδώ αντιληπτό. Ο Franck στο τέλος του 19ου αιώνα και ο Debussy στις αρχές του 20ού είχαν γίνει εκφραστές ενός ρεύματος ενάντια στον Wagner ο οποίος τότε κυριαρχούσε. Ίσως είναι κάτι παραπάνω από σύμπτωση το γεγονός ότι ο Σεφέρης, αν και πολύ αργότερα, εκφράζει έναν σκεπτικισμό απέναντι στο έργο του Wagner.

Λοιπόν με τον Βάγνερ, οι λεπτομέρειες που σου αναφέρω με διώχνουν: όγκος, σύνθεση των τεχνών, μυθολογία απάνθρωπη (για μένα τουλάχιστον), πλήθος μέσων κτλ. (28 Μαΐου 1932)²⁵

Μία άλλη ιδιαίτερη σχέση είναι αυτή του Σεφέρη με τον Stravinsky. Η πρώτη γραφή του ποιητή για τον Stravinsky έγινε στις 2 Φεβρουαρίου 1932:

Χτες πήγα στο κοντσέρτο. Η Τρίτη (Beethoven) [...] και κυρίως το Καπρίτσιο για πιάνο, έγχωρο κουαρτέτο και ορχήστρα και η Συμφωνία των Ψαλμών του Igor [Stravinsky] (στο πιάνο ο ίδιος). Τι άνθρωπος και τι ρυθμός· έπρεπε ν' ακούσεις την *attaque* [...]: μια κλοτσιά σ' όλες τις τρυφερές, ηδονοπαθείς σαχλαμάρες και στους νυσταλέους βηματισμούς.²⁶

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι το έργο αυτό γράφτηκε το 1930, και ο Σεφέρης αναφέρεται σε αυτό μόλις δύο χρόνια αργότερα, είναι λοιπόν αναμφισβήτητο ένα σύγχρονο έργο. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει την πραγματικά στενή σχέση του ποιητή με την μουσική λαμβάνοντας βέβαια υπόψη, ότι βρισκόταν στο Λονδίνο και είχε την δυνατότητα να ακούσει έργα σαν και αυτό σε συναυλίες καθώς και να αγοράζει ηχογραφήσεις για το γραμμόφωνό του. Δεν μπορεί όμως κανείς να μην μνημονεύσει τα σχόλιά του αυτά, καθώς είναι πέρα για πέρα προφανές, ιδιαίτερα για έναν άνθρωπο των καιρών μας, το καταπληκτικό του δεκτικό και κριτικό πνεύμα, αφού κατά κάποιο τρόπο προέβλεψε την καθολική αποδοχή, όχι μόνο του Stravinsky αλλά και του Debussy.

Στη *Συμφωνία των Ψαλμών* ο ποιητής αναφέρεται και αργότερα, στις 2 Απριλίου 1933 και την χαρακτηρίζει *σταθμό στην θρησκευτική μουσική*.²⁷

Ο Σεφέρης έγραψε τον πρόλογο στην έκδοση του 1970 του βιβλίου του Stravinsky με τίτλο *Poetics of Music (In the Form of Six Lessons)*,²⁸ στον οποίο, μεταξύ άλλων, αναφέρεται στην συνεργασία του Stravinsky με τον Valery και στη σημασία και το κύρος που είχε (ο Valery) για τον ποιητή από τα χρόνια των σπουδών του.²⁹ Εκφράζει επίσης μέσω του προλόγου αυτού τον απόλυτο θαυμασμό του:

[...] έχει επιβληθεί σαν ένας μεγάλος άρχοντας της μουσικής, παράλληλα με τον άλλο στυλοβάτη της εποχής μας τον Πικάσσο. Τα έργα, οι εκφράσεις των δύο αυτών ανθρώπων έχουν σφραγίσει τον αιώνα μας[...]³⁰

Ο ίδιος ο Stravinsky αναφέρεται στις διαλέξεις του και στον Baudelaire (σελ. 65) και στον Gide (σελ. 79), των οποίων τα έργα επηρέασαν σε κάποιο βαθμό την ποιητική του εξελικτική πορεία.

Κοινό χαρακτηριστικό στις γραφές για τον Debussy και τον Stravinsky είναι ότι ο Σεφέρης αναφέρεται σε αυτούς χρησιμοποιώντας τα μικρά τους ονόματα, κάτι που δείχνει πιστεύω, την οικειότητα που αισθανόταν απέναντι σε αυτούς διαμέσου της μουσικής τους.

Ο Σεφέρης έτρεφε επίσης εκτίμηση και θαυμασμό και για τους κλασσικούς (Bach, Beethoven, Haydn), στους οποίους «μυήθηκε» λίγο αργότερα από ότι στην γαλλική μουσική. '[...] κάποιο συγκεκριμένο μουσικό έργο υπήρξε για ορισμένα ποιήματα θεματικό ερέθισμα, αφορμή ή αναφορά, όπως π.χ. για την «Canzona» ή το «ΣΤ'» του *Μυθιστορήματος*, που έχουν και τα δύο τέτοιας μορφής συνδέσεις με την «Canzona di ringraziamento», το αργό μέρος από το 15ο Κουαρτέτο Εγχόρδων του Μπετόβεν.³¹

Έχω τώρα τελευταία το Κοντσέρτο του Βραδεμβούργου αρ. 3 και το Κουαρτέτο 132, εκείνο με την περίφημη *Canzona di ringraziamento* "ιερό τραγούδι ευγνωμοσύνης, ενός που γιατρεύτηκε, στο Θεό, σε λυδικό τρόπο". Τα έχω χαμένα, γνώρισα τόσους που ήταν έμπειροι στη μουσική, δε βρέθηκε ένας να μου πει πώς κάποτε ο Μπετόβεν είχε εκφράσει μ'έναν τόσο χειροπιαστό τρόπο την ωριμότητα του ανθρώπου μπροστά στο θάνατο, την ελευθέρωση από το θάνατο με τόσο ανθρώπινο τρόπο. Οτι ο Μπαχ είναι ίσως ο μόνος που υπάρχει που να μην είναι ούτε *cérébral*, ούτε *sensuel*, ούτε *sentimental*, ούτε *romantique*, ούτε *classique*, ούτε *précieux*, ούτε *naturel*, ούτε *prime-sautier*, ούτε τίποτα από αυτά- κανένας χαρακτηρισμός: είναι ο γυμνός άνθρωπος, πλέριος, ζυγισμένος, χωρίς καμιά γωνιά, που μας μοιάζει ή που δεν μας μοιάζει, κι όμως ξέρουμε πως είναι αυτός πλέριος και αληθινός.³²

Για περισσότερες σχετικές πληροφορίες, και ιδιαίτερα για τον Bach (και τον Σεφέρη) υπάρχει το άρθρο του Χ. Ξανθουδάκη στο περιοδικό *Μουσικός Λόγος* 2 (Φθινόπωρο 2000).

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι η μουσική κατείχε μια εξέχουσα θέση στη ζωή του ποιητή και όχι μόνο ως μια άλλη τέχνη, την οποία προσπαθεί να κατανοήσει και πάνω σε αυτήν να μορφωθεί. Ο Δ.Ν. Μαρωνίτης έχει χρησιμοποιήσει την έκφραση «δεύτερη παιδεία», η οποία, χρονικά

(1931-1933), συμπίπτει με την δημοσίευση της πρώτης του συλλογής και παίζει σημαντικό ρόλο τόσο στην διαμόρφωση της ποιητικής του γλώσσας όσο και στην όλη πορεία του σεφερικού έργου με κύριο άξονα ένα κοινό για εκείνον χαρακτηριστικό των δύο τεχνών: το στόλισμα και την κατεργασία της σιωπής.³³

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- ▣ Αργυρίου, Αλέκος, *Δεκαεπτά Κείμενα για τον Γ. Σεφέρη* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1986)
- ▣ Βαγενάς, Νάσος, *Ο ποιητής και ο χορευτής. Μια εξέταση της ποιητικής και της ποίησης του Σεφέρη* (Αθήνα: Κέδρος, 1979)
- ▣ Δασκαλόπουλος, Δημήτρης, *Εργογραφία Σεφέρη 1931-1979* (Αθήνα: Ελιά, 1979)
- ▣ *Διαβάζω*, τεύχη 142 (1986), 410 (2000)
- ▣ Καραντώνης, Ανδρέας, *Ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης* (Αθήνα: Παπαδήμας 1931 πολλές επανεκδόσεις)
- ▣ Μαρωνίτης, Δημήτρης, *Η Ποίηση του Γ. Σεφέρη* (Αθήνα: Ερμής 1984)
- ▣ Ξανθουδάκης, Χάρης, *Ο J.S. Bach με τον τρόπο του Γ. Σεφέρη, Μουσικός Λόγος 2* (Φθινόπωρο 2000 - υπό έκδοση)
- ▣ *Ο Σεφέρης για τη Μουσική: Ανέκδοτα Κείμενα* (Αθήνα: Λέσχη του Δίσκου, 1975)
- ▣ *Ο Σεφέρης στην Πύλη της Αμμοχώστου. Πρόλογος του Προέδρου της Κυπριακής δημοκρατίας Σπύρου Κυπριανού. Επτά Ομιλίες: Δ.Ν. Μαρωνίτης, Σάββας Παύλου, Μιχάλης Πιερής, Κώστας Προύσης, Γ.Π. Σαββίδης, Νάτια Χαραλαμπίδου, Νίκος Χριστοδούλου* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1987)
- ▣ Πολίτης, Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής τραπέζης, 1998)
- ▣ Σεφέρης, Γιώργος, *Δοκιμές τ. Α'* (Αθήνα: Ίκαρος, 1999)
- ▣ Σεφέρης, Γιώργος, *Δοκιμές τ. Β'* (Αθήνα: Ίκαρος, 1999)
- ▣ Σεφέρης, Γιώργος, *Δοκιμές τ. Γ'* (Αθήνα: Ίκαρος, 1984)
- ▣ Σεφέρης, Γιώργος, *Μέρες Α' 1925-1931* (Αθήνα: Ίκαρος 1984)
- ▣ Σεφέρης, Γιώργος, *Μέρες Β' 1931-1934* (Αθήνα: Ίκαρος 1984)
- ▣ Σεφέρης, Γιώργος, *Μέρες Γ' 1934-1940* (Αθήνα: Ίκαρος 1977)
- ▣ Σεφέρης, Γιώργος, *Μέρες Δ' 1940-1944* (Αθήνα: Ίκαρος 1977)
- ▣ Σεφέρης, Γιώργος, *Ποιήματα* (Αθήνα: Ίκαρος, 2000)
- ▣ *Γιώργος Σεφέρης. Φιλολογικές και Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις. Δοκίμια εις μνήμην Γ.Π.Σαββίδη* (Αθήνα: Πατάκης, 1997)
- ▣ Σεφέρης, Γιώργος και Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Ένας διάλογος για την ποίηση* (Αθήνα: Ερμής, 1988)
- ▣ Τσάτσου, Ιωάννα, *Ο αδερφός μου Γιώργος Σεφέρης* (Αθήνα: Εστία, 1973)
- ▣ Vitti, Mario, *Φθορά και Λόγος. Εισαγωγή στην ποίηση του Γιώργου Σεφέρη* (Αθήνα: Εστία, 1978)

Σελίδες στο Internet

- ▣ <http://www.nobelprizes.com>
- ▣ <http://nobelprize.org/literature/laureates/1963/index.html>
- ▣ <http://www.bbc.co.uk/greek/seferis.shtml>

Ιουλία Λαζαρίδου-Ελμαλόγλου

- 1 *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, 280
- 2 *Ο αδερφός μου Γιώργος Σεφέρης*, 19
- 3 ό.π.αν., 21
- 4 ό.π.αν., 36
- 5 ό.π.αν., 43

- 6 Roderick Beaton, *Γιώργος Σεφέρης: Μια Εισαγωγή* (Διαβάζω 410, 96-98)
- 7 *Ο αδερφός μου Γιώργος Σεφέρης*, 172
- 8 βλ. άρθρο του Γιώργου Γεωργή στην εφημερίδα *Τα Νέα* (Πρόσωπα 21ος αιώνας, 5/2/2000). Ενδεικτικά παραθέτω το παρακάτω απόσπασμα : " Ο Γιώργος Στυλιανού Σεφεριάδης δεν είναι μόνο ένας μεγάλος νεοέλληνας ποιητής. Υπήρξε ένας εξαιρετος διπλωμάτης, που δεν είχε λαμπρή καριέρα. Το διπλωματικό κατεστημένο του Υπουργείου Εξωτερικών, συντηρητικό και φιλοβασιλικό στην πλειοψηφία του, ανέχθηκε απλώς τον ποιητή Γιώργο Σεφέρη, αλλά συστηματικά μείωνε και αμαύρωνε τον διπλωμάτη Γ. Σεφεριάδη, έναν φιλελεύθερο βενιζελικό, προοδευτικό, που στα χρόνια της Μέσης Ανατολής συνεργάστηκε με τα αντιστασιακά σωματεία του Καΐρου, ήταν φίλος του Γιώργου Καρτάλη και του Εθνάρχη Μακαρίου Γ΄. «'Ακων έκανε το διπλωμάτη» υποστηρίζει ο 'Αγγελος Βλάχος, ενώ ο ίδιος ο Σεφέρης επιμένει στο ημερολόγιό του: «Δεν είμαι αδιάφορος για τη δουλειά μου, αλλά με αηδιάζει η ατμόσφαιρα της δουλειάς μου»".
- 9 Κ. Τσάτσος, *Πριν από το ξεκίνημα, Προπύλαια* (Απρίλης 1938). Με αφορμή το δοκίμιο αυτό ξεκίνησε μια τρόπον τινά, δημόσια συζήτηση Σεφέρη-Τσάτσου με θέμα την νεοελληνική ποίηση. (Γ.Σεφέρης – Κ.Τσάτσος, *Ένας διάλογος για την ποίηση – Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη*)
- 10 Σεφέρης, Γιώργος, *Διάλογος πάνω στην ποίηση, Νέα Γράμματα* (Αύγουστος 1938)
- 11 Απόσπασμα από το ποίημα *Ένας Γέροντας στην ακροποταμιά* (αφιερωμένο στον Νάνη Παναγιωτόπουλο) που ανήκει στην συλλογή *Ημερολόγιο Καταστρώματος Β΄*.
- 12 Οι ακόλουθοι φορείς έχουν μέρη του Αρχείου Σεφέρη: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη (χειρόγραφα και επιστολές), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (φωτογραφίες), Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου (βιβλία). Οι πρώτες εκδόσεις των έργων του έχουν παραμείνει στο σπίτι του, στην οδό 'Αγρας 20.
- 13 βλ. λήμμα " Σεφέρης" στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, 247
- 14 *Μέρες Β΄* 1931-1934
- 15 Ι. Τσάτσου, *Ο αδερφός μου Γιώργος Σεφέρης*, 262
- 16 Στο βιβλίο της Λουκίας Φωτοπούλου *Μουσικές Σελίδες*, όπου περιλαμβάνεται ομιλία της για τον Debussy, αναφέρεται για την συνάφεια των δύο τεχνών (18-19): "Η μια τέχνη δανείζεται από την άλλη. Η μια τέχνη συμπληρώνει την άλλη. «Τ'άρωματα, τα χρώματα κι οι ήχοι ανταποκρίνονται». Ο στίχος αυτός του Baudelaire είχε βασανίσει την εποχή εκείνη όλους τους καλλιτέχνες που προσπαθούσαν να πλουτίσουν τα εκφραστικά τους μέσα. Έτσι βλέπομε τον Verlaine να γυρεύη «μουσική πάνω απόλα», τον Mallarme ν'αγωνίζεται όλη του τη ζωή να διατυπώση μια νέα ποιητική παρακολουθώντας τις συναυλίες, και τέλος τον Debussy να ζητά να δώσει στον ήχο τα χρώματα μιας πλούσιας παλέττας. Αλλά από μίαν άλλη άποψη η ανάμιξη αυτή των τεχνών είχε ένα σημαντικό αποτέλεσμα: βοήθησε την κάθε τέχνη να βρη τον εαυτό της".
- 17 *Μέρες Α΄*
- 18 *Μέρες Β΄*, 67
- 19 όπ.αν.
- 20 «In the words of Boulez, 'just as modern poetry surely took root in certain of Baudelaire's poems, so one is justified in saying that modern music was awakened by L' apris-midi d' un faune'.» (*New Grove Dictionary of Music and Musicians* 5," Debussy", 297
- 21 *Μέρες Β΄*, 71-73
- 22 όπ.αν., 41
- 23 Η Λουκία Φωτοπούλου γράφει ότι «ο Debussy ανήκει στην καλλιτεχνική αυτή γενεά η οποία έριξε κάτω το περιττό, τη φλυαρία για την απόλαυση του λόγου. Τα μέσα εκφράσεως διαλέγονται, οι λεπτομέρειες βαραινουν. Μέσα υποβολής και όχι περιγραφές, αυτή είναι η βάση της μουσικής του Debussy.» (*Μουσικές Σελίδες*, 21) Ο συσχετισμός αυτός αναφέρεται επίσης στην μελέτη του Χάρη Ξανθουδάκη *Ο J.S.Bach με τον τρόπο του Γ. Σεφέρη* . (Υπό δημοσίευση στο περιοδικό *Μουσικός λόγος* 2 (Φθινόπωρο 2000)
- 24 βλ. λήμμα "Σεφέρης" στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, 246
- 25 *Μέρες Β΄*, 67
- 26 όπ.αν., 36
- 27 όπ.αν., 119
- 28 Igor Stravinsky, *Poetics of Music In the Form of Six Lessons*, Harvard University Press, 1970
- 29 *Δοκιμές*, τ. Β΄, 307
- 30 όπ.αν., 309
- 31 Ν. Χριστοδούλου, "Ο Μουσικός Σεφέρης", στο: *Ο Σεφέρης στην Πύλη της Αμμοχώστου*, 109
- 32 *Μέρες Β΄*, 67
- 33 α) *Μέρες Β΄*, 73, β) *Δοκιμές*, τ. Α΄, 33-34